

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.7)

Доценко В.О.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПОЛЬСЬКІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ІСТОРИЧНІ МІФИ ТА ЇХ РОЛЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ X – XVII СТ.

У статті робиться спроба проаналізувати особливості появи в X ст. історичних міфів про походження панівної польської династії П'ястів і їх використання для консолідації Польської держави, а також розглядаються причини відмови в XIV ст. від наявного міфу, і його заміни міфом про сарматизм. Окремі сюжети статті розглядають роль сарматизма у формуванні польської державної моделі управління XVI – XVII ст. та його впливу на формування історичних міфів українців.

Ключові слова: сарматизм, історичний міф, історична пам'ять, Польща, Русь-Україна.

Постановка проблеми. Кожен народ, який намагається побудувати власну державу та визначити своє місце серед сучасних націй, формує власну історичну пам'ять. Вона містить низку обов'язкових атрибутів. До них ми можемо віднести історичні описи славних перемог, образи державників, науковців, діячів культури, які залишили свій слід в історії світової цивілізації. Одним із необхідних елементів, які формують історичну пам'ять нації, є міф про походження й обраність народу і його держави. Міф про походження й обраність формує і підтримує національну ідентичність, властиву населенню, визначає його державницький статус, його історичні витоки. Для народу міф про походження має вирішальне значення. Міф охоплює спогади, літописні або інші напівлегендарні перекази та розповіді, символи і традиції, що вирізнятимуть народ, його культурно-релігійну та державницьку традицію від надбань сусідів. В очах національної еліти наявність міфу є необхідним атрибутом існування нації та держави. Тому сучасні нації мають власні історичні міфи і власну історичну пам'ять та ведуть жорстоку боротьбу із сусідами за право мати власну історичну пам'ять.

Для новопосталих держав Середньовіччя та раннього Модерну міф про походження відіграв, напевне, більшу роль, ніж для новочасних держав XIX – XX ст. Міф використовувався того-

часними панівними династіями та соціальними верствами для пояснення своїх виключних прав на територію та люд, що її населяв. Для сучасної української історичної науки, яка активно досліджує середньовічне державотворення в регіоні Центрально-Східної Європи, важливо зрозуміти вплив історичних міфів на світобачення тогочасних еліт і простолюдинів, з'ясувати, як пам'ять про минувшину впливала на сакралізацію влади, як формувалися історичні міфи, яке місце в зазначених процесах мала тогочасна державно-владна верхівка і церковні ієрархи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До висвітлення складних процесів творення історичних міфів у середньовічну і ранньомодерну добу долучилися низка вчених і культурних діячів. Необхідно виділити дослідження С. Плохія, Я. Грицака, Л. Нагорної, В. Гриневича, Л. Кармазіної та інших.

Постановка завдання. Метою статті є спроба визначити вплив міфів про походження і обраність на формування польських державницьких ідеологем упродовж X – XVII ст., з'ясувати, яку роль історичні міфи відіграли в процесі формування історичної імперської свідомості поляків та польської шляхти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші польські міфи про походження панівної династії сформувалися на основі поширеного в

Середньовічна спільного слов'янського міфу про трьох братів – Леха, Чеха та Руса. Згадки про перших міфічних правителів-першопредків трапляються ще в чеській хроніці Діліміла (XIV ст.). Джерелом формування першої версії про Чеха вчені вважають хроніки Козьми Празького, згодом міф увійшов до тексту хроніки Пулкави. Польська версія міфу вперше наведена в Великопольській хроніці. Кожен із братів поклав початок польського, чеського і руського народу. Однак у польській версії міфу Лех є старшим братом, а польський народ більш культурним і освіченим серед інших слов'янських народів. Після смерті Леха владу і країну успадковує його син Візімір, від якого походять і перші польські князі династії Пястів.

Міф про рід перших міфічних правителів Польської держави мав обґрунтувати особливе походження панівної династії. Тому в XII ст. це завдання виконав у своїй хроніці Галл Анонім. Він використав традиційний чеський міф про Пшемислідів і їх походження. За його версією, перший Пястгнзненський князь Семовіт був сином селянина Пяста і селянки Ріпки. Землероба Пяста вибрав сам Бог за його справжні християнські риси характеру. Саме християнській династії Пястів вдалося об'єднати польські племена в єдину християнську державу. Завдяки Семовіту «династична кров досягла високого рівня благородства. У кожному новому поколінні нащадків Семовита відроджується природа предків, наділених Богом «природною владою» і особливим зв'язком із землею і народом» [3, с. 49].

Отже, перші слов'янські міфи про походження виконували функцію обґрунтування походження народу та права панівної династії на володіння землею та народом, який на ній проживає. Одним із найбільш значущих уявлень русичів, поляків, чехів про державну владу була впевненість в магічному зв'язку панівного роду й окремих його представників із ввіреною їм в управління землею. Ці зв'язки настільки міцні, що князь і земля являють свого роду нероздільне ціле. Від князя, який водночас був жрецем і магом, залежала родючість і процвітання землі. Вдалий правитель приносить вдачу і достаток своїм підданам. Необхідно зазначити, що в язичницьких уявленнях князь ще не єдиновладна одиниця. Він носій влади лише тому, що належить до роду, чийм священним даром вона є. Отже, влада неподільно і рівномірно розподіляється між усіма представниками панівного роду, а земля є так само неподільною, сакральною частиною, яка належить династії. У таких язичниць-

ких уявленнях про магічний зв'язок панівного роду і території держави, які взаємодоповнюють одне одного, лежать сакральні основи феномена «родового володіння» [7, с. 23].

Згодом первинний міф про походження зазнав змін. Він став все більше залежати не від фольклорних легенд і переказів, а від праць учених мужів, які готувалися, виходячи з потреб замовника. Замовником могли бути як одноосібні володарі – литовська династія Гедиміновичів, московська князівська гілка династії Рюриковичів, так і польський політичний народ – польська, литовська та руська шляхта.

Зміна наприкінці XIV ст. панівної в Польському королівстві династії Пястів на династію Ягелонів та поступове формування нової панівної соціальної верстви – шляхти спричинили поступову заміну міфу про Пястів на сарматський міф. Сарматизм мав замінити собою владу однієї династії на правління однієї соціальної верстви. Міф про Пястів не вписувався в нову форму правління тогочасної Польщі – шляхетську республіку з виборним королем на чолі. Міф відіграв свою історичну роль консолідації польських князівств в одну державу – Польське королівство, у XVI ст. міф залишився для обґрунтування давності Польщі та її народу. Однак він не використовувався для потреб тогочасної нової польської верхівки.

Ще в XIII – XIV ст., коли вже зародилося усвідомлення виняткової природи шляхетського стану, найкраще, що могли зробити хроністи, – це простежити його походження від Ноя, від Юлія Цезаря або від Олександра Македонського. Більшість дворян Польщі та Литви лише стверджували, що належать до правічної шляхти [1, с. 200]. Вони не могли довести своє шляхетське походження, бо не мали точної інформації та документів, які б дозволяли їм вважати себе окремим політичним народом. Шляхтичі потребували єдиного міфу, який би замінював стоси паперів, де містилася інформація про їхнє рицарське походження і родовід.

Середньовічна польська еліта явила світу ідею польського сарматизму. В основу міфу про сарматське походження польської, литовської та руської шляхти лягла етногенетична легенда про походження шляхти від «войовничих сарматів» – іранських племен, що контролювали степи Причорномор'я упродовж III ст. до н. е. – IV ст. н. е. Сама легенда поширилася в першій половині – середині XVI ст., а наприкінці XVI – на початку XVII ст. наповнилася політичним та ідеологічним

змістом. Тогочасній європейській еліті був притаманний пошук античного коріння своїх предків і свого народу. Не була винятком і еліта Речі Посполитої. Шляхта шукала свого місця в давньоримській та давньогрецькій системі координат, модернізуючі старі міфи та легенди, наповнюючи їх новим змістом і сюжетами. Походження поляків (шляхти) від античних народів у польських хроністів XVI ст. не викликало жодних сумнівів. Вони формували власними працями історичний національний портрет політичного народу – шляхти, приписуючи їй риси, притаманні грекам. Ст. Ожеховський у 60-ті рр. XVI ст. наголошував на тому, що «ми успадкували достоїнства греків, тому що за прикладом греків пануємо в науках, нагороджені їхніми чеснотами і швидкі у своїх речах і мужні в поступках <...>. Наш народ славиться помірністю, красою <...>. Мистецтва і володіння словом ми запозичили з Афін, а красу і порядок – зі Спарти. Таких предків мала наша Вітчизна» [3, с. 52].

Устрій шляхетської демократії сарматська ідеологія тлумачила як спадщину «вільних сарматів»; ідеалом «справжнього сармата» був воїн – захисник батьківщини й «золотих вольностей»; «країна сарматів», тобто Річ Посполита, уявлялася як передній край європейського християнського світу – «передмурів'я християнства». Саме виконання Річчю Посполитої історичної ролі захисника християнської Європи зумовлювало і наявність у ній особливого шляхетського стану (народу), що як колективний суверен вільно обирає собі верховного правителя (короля) та керує державою згідно із принципами шляхетської рівності та братерства. Обсяг прав і вольностей, які мала користувалася сарматська еліта, створював підстави для формування уявлень про державний лад Речі Посполитої, як про найдосконаліший в Європі, такий, що не потребував жодних змін і доповнень [4, с. 250].

Державно-політичний лад Речі Посполитої освячений Богом, Бог особливо опікає Річ Посполиту і її народ (шляхту), яка править у державі. Римо-католицька церква та її священство – оплот Божої волі, її головні виконавці на землі. Ідеальна держава – це держава, де панує воля шляхтича-сармата і римо-католицької церкви. Король є лише одним із братів-сарматів, він не може бути господарем-вотчинником. Його обирають брати-шляхтичі і дозволяють вирішувати державні справи, втілюючи в життя волю його братів-шляхтичів.

Сарматський міф став основою для формування поліетнічної еліти Речі Посполитої.

Завдяки йому Річ Посполита зберігала єдність багатоетнічного і поліконфесійного суспільства, формуючи з литовської і русинської еліти сполонізовану шляхту – частину польського політичного народу. Посилання на сарматські витоки, що дозволяло раз за разом актуалізувати любов до свободи й готовність ціною життя боротися з будь-якими формами тиранії, було притаманне предкам-сарматам польської, руської та пруської шляхти [2, с. 118].

Сарматизм відіграв наприкінці XVI ст. роль консолідуючої легенди. Його консолідуючий характер яскраво відображено у творі Шимона Старовольського «Сарматські войовники», де автор поєднав історію і перемоги полянського князя Мешка, його сучасника князя київського Володимира Великого, польських та русинських князів, витворивши спільну історію «Сарматії» та «сарматського народу» поляків і русинів [2, с. 119]. Ш. Старовольський зарахував до сарматського воїнства ватажків українського козацтва: Остафія Дашковича, Гаврила Голубка, Григорія Лободу та Петра Конашевича-Сагайдачного.

У нарисах Ш. Старовольського про козацьких ватажків увагу привертає не так безпечелітне зарахування їх до людей низького, нешляхетського походження, як готовність вмістити саме таких осіб – православних русинів-нешляхтичів – до «пантеону» польських героїв, до якого в книжці не увійшли навіть польські королі [5, с. 224].

Олександр Гваньїні у своєму «Описі Європейської Сарматії» цілком підтвердив думки розробників сарматизму – Яна Длугоша, Мартина Бельського, Мартина Кромера, С. Оріховського-Роксолана, які називали Річ Посполиту новою Сарматією, а її шляхту – потомками давніх кочівників. Описуючи Поділля, Волинь, автор порівнював їх із легендарною Аркадією, де начебто існували медові береги та молочні ріки. Так само яскраво він описував Київ: «найдавніше й найславніше місто», «найчудовіші палаци» тощо – майже «нова Троя» [6, с. 13].

В ідеологічній системі сарматизму руську шляхту було трактовано як рівноправний складник у державній будівлі Речі Посполитої, що й було зафіксовано в руській версії цієї ідеології. Відповідно до неї, саме руська гілка сарматів – роксолани – стояла біля витоків цілого «сарматського світу», а столиця «імперії русів» – Київ – сприймався як місце, де розпочато історію «європейської сарматії» [4, с. 250].

Із часом набув поширення і «побутовий сарматизм», що проявлявся в патріархальній простоті

житла, екзальтованій гостинності, поховальних обрядах, портретному малярстві тощо [2, с. 80]. «Освідчений сармат» наприкінці XVIII ст. означав польського патріота з філософією Просвітництва, що із глибокою повагою ставився до старовинних звичаїв. Мода на французьку шпагу та одяг змінилася на кунтук і польську шаблю [6, с. 14].

Одним із найяскравіших проявів сарматизму стала річпосполитська геральдика, витворена упродовж другої половини XV – першої половини XVII ст. з різноманітних складників, головними з яких були середньовічна польська та руська геральдичні системи [4, с. 251]. На відміну від тогочасних середньовічних європейських держав, де герби передбачалися для окремих родів або окремих осіб, у Польщі герб належав шляхетській родовій спорідненості, а шляхтич ототожнював себе з ним. Під час вибору герба, девізу й емблеми шляхтич створював власну легенду, яка обґрунтовувала походження його роду та вибір шляхетських атрибутів.

У першій половині XVII ст. сарматизм досяг свого розквіту, перетворившись на всеосяжний шляхетський світогляд та спосіб життя, що втілювалося в численних творах літератури та художнього мистецтва. Зокрема у так званому сарматському портреті, що відтворював образ homo militans (людини-воїна). Це підкреслювало військовий характер панівного стану, його світогляд, заснований на засадах патріотизму, військової доблесті та звитяги [4, с. 250].

Отже, поява в XVI ст. сарматського міфу була реалією і тогочасної політичної ситуації в Центрально-Східній Європі. Політична катастрофа Угорщини, ослаблення Чехії та наступ Московського князівства на Велике князівство Литовське висувала на перші ролі в регіоні Польське королівство, яке після об'єднання з Великим князівством Литовським перетворилося на наймогутнішу державу регіону. Еліта Речі Посполитої відчувала себе втіленням держави та її величі, від неї залежала не лише доля Речі Посполитої, але й частково – інших країн регіону. Це давало їй право говорити про своє походження від легендарного Яфета, а не від «підлого Хама», як інші соціальні верстви польсько-литовської держави. Нащадки сарматів отримали право на історичну державницьку експансію на народи Центрально-Східної Європи.

Усередині XVII ст., з початком Хмельниччини, сарматський міф набув нових ідеологічних змін. Польська шляхта виступала вже не просто захисником християнства, а головним щитом римо-католицької церкви, проти турок, татар, а також православних схизматів – українських козаків і московитів. Новий сарматизм другої половини XVII ст. передбачав ксенофобське ставлення до московитів, шведів, пруссаків, козаків і русинів, православних, лютеран та мусульман. Сарматизм наповнили постулати ультракатолицизму з їхньою ненавистю до іновірців і намаганням поширити на них римо-католицьку віру. У книжці Ш. Старовольського «Правий рицар», виданій 1648 р., видно зміни в ставленні автора до раніше звеличених ним православних сарматів. Ш. Старовольський поділяє всіх християнських рицарів на три групи: «правих», тобто римо-католиків; еретиків, тобто протестантів; схизматиків, тобто православних. Схизматиків він називає відступниками та «головними неприятелями». У новій праці Ш. Старовольського різноконфесійний рицар-сармат перетворюється на одноконфесійного (римо-католика) рицаря-поляка, а характерним для раннього сарматизму є погляд на Річ Посполиту як передмур'я римо-католицизму [5, с. 225]. Роксолани-русини стають головними ворогами польських сарматів, які не поступаються своїми гріховними помислами одвічним ворогам – мусульманам.

Висновки. Отже, у середині XVI ст. в Польщі постала нова соціальна верства – шляхта. Будучи наймолодшою соціальною верствою Польщі, шляхта прагнула історично зістарити себе, явити світу новий історичний родовід, який виводить її від легендарних сарматських племен і пов'язаний з історією античного світу. Міф мав дозволити шляхті, яка перебрала на себе функцію політичного народу і вимагала повного домінування в політичному, соціально-економічному та культурному житті тогочасного польського суспільства, організувати державу для задоволення власних потреб. Польща мала стати, за висловом Нормана Дейвіса, «шляхетським раєм».

Сармати, які на початку виступали предками польського народу, вже в другій половині XVI ст. стали предками політичного польського народу – польської шляхти, яка об'єднала в собі рицарські роди польської, литовської та руської знаті.

Список літератури:

1. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. К.: Ви-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
2. Камінський С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. К.: Наш час, 2011. 263 с.
3. Лескинен М. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. М.: Институт славяноведения, 2002. 178 с.
4. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. К.: Темпора, 2011. 422 с.
5. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К.: Критика, 2006. 493 с.
6. Потоцький В., Семененко В. Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі. Х.: ВД «Школа», 2014. 672 с.
7. Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: Наукова думка, 1992. 224 с.

ПОЛЬСКИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ МИФЫ И ИХ РОЛЬ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ПОЛЬСКОГО ГОСУДАРСТВА X – XVIII ВЕКОВ

В статье предпринята попытка проанализировать особенности появления в X в. исторических мифов о происхождении правящей польской династии Пястов и их использование для консолидации Польского государства, а также рассматриваются причины отказа в XIV в. от существующего мифа и его замена мифом о сарматизме. Отдельные сюжеты статьи рассматривают роль сарматизма в формировании польской государственной модели управления XVI – XVII вв. и влияния сарматизма на формирование исторических мифов украинцев.

Ключевые слова: сарматизм, исторический миф, историческая память, Польша, Русь-Украина.

POLISH MEDIEVAL HISTORICAL MYTHS AND THEIR ROLE IN THE POLITICAL LIFE OF THE POLISH STATE IN XTH – XVIII CENTURY

An attempt to analyze the features of appearance in Xth century of historical myths about the origin of the ruling Polish Pyasts dynasty and using them for consolidation of the Polish State is done in the article, and also reasons of refusing from an existed myth in XIVth century are examined, and its replacement by a myth about sarmatism. The separate plots of the article examine the role of sarmatism in forming of the Polish state case in frame of XVIth – XVIIth century and its influence on forming Ukrainians historical myths.

Key words: sarmatism, historical myth, historical memory, Poland.